

13 Milieu-economie, harmonie en conflict

J. J. Krabbe

Het vraagstuk

De term milieu-economie is van vrij recente datum. Doorgaans doelt men met deze uitdrukking op de economische component van het nog niet zo oude interdisciplinaire studiegebied van de milieukunde. De denkwijze in deze tak van wetenschap is evenwel in veel opzichten ouder en soms zelfs even oud als de economische wetenschap zelf. In deze milieu-economie houdt men zich kritisch bezig met de vraag hoe de mens, als sociaal wezen, woekert met de grond; hoe hij de natuur, met inbegrip van het kapitaal dat aan de grond is gebonden, pleegt te benutten. Het agrarische grondgebruik is slechts één van de vele facetten van deze problematiek. Ook het vraagstuk van de exploratie van delfstoffen en het daarmee samenhangende probleem van de energievoorziening rekent men ertoe, evenals het vraagstuk van de 'leefbaarheid' van stad en land. Het vervuilingsvraagstuk, met zijn gevolgen voor de flora en fauna, speelt in dit geheel een belangrijke rol.

De term milieu-economie kan op twee manieren worden opgevat en wel als typering van een maatschappelijk fenomeen en als aanduiding van een tak van wetenschap. De term kan doelen op het behouden van de gemeenschap, voor zover deze activiteit gericht is op het fysieke leefmilieu. Het woord brengt dan tot uitdrukking: de benutting van de natuur in de landelijke en de geurbaniseerde wereld. De term milieu-economie kan echter ook worden betrokken op de tak van wetenschap waarin men zich met dit aspect van het economische gebeuren bezighoudt. Tussen de twee begrippen bestaat een nauwe band. Zet men zich namelijk tot het omschrijven van de genoemde sociale activiteit, dan is men bezig met de beoefening van de gelijknamige tak van wetenschap. Deze tweeledigheid is kenmer-

kend voor de term economie, welke door de grondleggers van de betreffende wetenschap werd geformuleerd als politieke economie. Het adjectief politiek slaat hier niet in de eerste plaats op het karakter van de wetenschap in kwestie, doch op de aard van de betreffende vorm van economisch handelen.

Een bezinning op enkele facetten van de milieuproblematiek lijkt in dit verband een passende onderneming. Gekozen is voor een beschouwing van het milieu-economische denken in relatie met de categorieën harmonie en conflict. Deze categorieën worden hiertoe geplaatst in het verklarende vlak, als begrippen waarmee de empirie van het betreffende maatschappelijke gebeuren kan worden gevat. Voorts worden deze beelden van de werkelijkheid betrokken op de politiek, waarbij getracht wordt iets te zeggen over de betekenis van dit begrijpende denken voor het milieubeleid.

Het is de bedoeling te schetsen hoe, in de praktijk van de wetenschapsbeoefening, dit complex van vraagstukken op twee wezenlijk verschillende manieren wordt benaderd. De ene benaderingswijze wordt beheerst door een geest van harmonie ten aanzien van uiteenlopende belangen, door het vertrouwen dat tegenstellingen in sociale doelen zonder buitensporig veel moeite kunnen worden opgelost in een compromis. De andere benaderingswijze ademt een geest van conflict. Het is een denkwijze die toegespitst is op tegenstellingen, waarbij uiteenlopende sociale doelen als principieel onverenigbaar worden aangemerkt.

De verschillende benaderingswijzen zullen op de volgende manier worden gepresenteerd. Eerst wordt de achtergrond geschetst van de harmoniegedachte in de economie. Vervolgens worden drie hierop stoelende modeltypen beschreven, te weten het parietiaanse model, het keynesiaanse, en het model van Leontief, waarbij toepassingen op de milieuproblematiek zullen worden vermeld. Om tussen verklarend economisch denken en economisch-politiek denken een brug te slaan en een ingang te hebben in de problematiek van het conflictmodel, wordt vervolgens de aandacht gericht op de historische school in de economie. Aangetoond zal worden dat men de idealistische denktrant van de betreffende schrijvers ook aantreft in de milieukunde. Aldus belandt men in de wereld van het belangenconflict. In deze denksfeer kan men drie economisch georiënteerde modeltypen onderscheiden: het radicale en het reformistische conflictmodel, en het zo te noemen uitdagingsmodel.

Het denken in termen van harmonie

De idee van de 'natuurlijke' harmonie

Sombart (1930) heeft beschreven hoe de klassieke economische theorie en de daarop stoelende vormen van economisch denken hun wortels hebben in de filosofie van de verlichting. De laatstgenoemde denkwereld werd beheerst door de idee, dat de wetmatigheden van de natuurwetenschap van de signatuur van Newton, eveneens zouden gelden voor de menselijke samenleving. Deze grondgedachte is volgens de schrijver bepalend geweest voor de klassieke theorievorming, welke gekenmerkt zou zijn door het denken in 'elementen', in wiskundige symbolen en in hoeveelheden. In de betreffende vorm van economisch denken zou de samenleving worden opgevat als een door een natuurlijke harmonie beheerste kosmos.

Hoewel Sombart het empirische element in de klassieke theorievorming heeft onderschat, moet worden toegegeven dat in zijn karakterisering veel waarheid schuilt. De gedachte van een harmonische natuurlijke orde ligt ten grondslag aan de economisch-politieke idee van laissez-faire. Deze theoretische en tevens politieke denkwereld stamt uit de school der fysiocraten. De deels analytische en deels normatieve gedachtenwereld treft men ook aan in het in vergetelheid geraakte werk van Gossen.

De Britse utilitaristen verdiepten zich in de ethische component van de idee van een liberale harmonie. Men denke aan David Hume, Jeremy Bentham en John Stuart Mill. Het streven naar 'pleasure' van de individuele mens vatte men zodanig op, dat het een ethische toetsing ten volle kon doorstaan. Het individu is in deze denkwereld niet innerlijk verscheurd door met elkaar botsende wensen. Men ziet de enkeling als een geïntegreerde persoonlijkheid, waarbij de bevrediging van verschillende behoeften harmonisch op elkaar zijn afgestemd. In zijn boek over de verzelfstandiging van de economische wetenschap merkt professor Thurlings (1978) terecht op, dat Hume aan deze maatschappijbeschouwing een extra dimensie heeft gegeven door het organische maatschappijbeeld in te voegen. In deze gemeenschap geldt dezelfde harmonie. Het streven van de één wordt geacht het belang van de ander niet te schaden. Het summum bonum van de utilitaristen heeft, steunend op de idee van laissez-faire, een empirische en een normatieve pretentie.

In de brede stroom van economisch denken bleef de gedachte leven, dat een harmonische economische constellatie met een eenvoudig en

niet bijzonder diep ingrijpend beleid tot stand kan worden gebracht en in stand kan worden gehouden. In de klassieke school was J. S. Mill één van de weinigen die een kritische bezinning op de principes van het liberale economische stelsel noodzakelijk achtten. De idee van het liberale optimum vormde ook de achtergrond van het denken in de grensnutschool. Zij werd slechts een enkele maal, bijvoorbeeld door Walras, aangemerkt als een potentieel onderwerp van discussie. Nadien is de gedachte dat een op een sociaal optimum gericht beleid een politiek moet zijn van 'laissez faire', in toenemende mate gerelativeerd.

Pareto ontdeed het economisch utilitarisme van zijn ethische entourage. Als nut merkte hij al datgene aan waarnaar de mens blijkt te streven. Door het begrip collectief nut op scherpzinnige wijze te formuleren, wist hij de ethische problemen die het vraagstuk van de inkomensongelijkheid oplevert te ontlopen. De economische theorie van deze auteur is een typisch individualistische optimumtheorie. Het denkschema in kwestie ligt ten grondslag aan de moderne welvaartstheorie, welke men eveneens aldus kan typeren. Men concentreert de belangstelling op de karakteristieken van het sociaal-economische optimum en aan de voorwaarden waaraan hiertoe moet worden voldaan. Betrekkelijk weinig aandacht wordt besteed aan de weg die naar het optimum voert.

Een andere voortzetting van het utilitaristisch gekleurde klassieke denken voert via Jevons, Marshall en Pigou naar Keynes, om uit te monden in de hedendaagse macro-economie. Voor Keynes en zijn voorgangers was het buiten kijf dat het economische stelsel van hun dagen in staat is een harmonisch optimum te bewerkstelligen, mits de omstandigheden zo zijn dat de produktiefactoren volledig worden aangewend. Keynes gaf een analyse van het economisch leven waarin de optimale en de feitelijke situatie als afzonderlijke begrippen zijn opgenomen. Deze voorstelling van zaken heeft dan ook een conflict-aspect. Het harmonie-aspect domineert evenwel. Het beleid dat de feitelijke situatie doet samenvallen met de optimale, vormt namelijk een essentieel element van de theorie.

Van het door Leontief geïntroduceerde input-outputmodel valt te zeggen dat het in de categorie van het harmoniedenken is geplaatst op twee gronden. Het model sluit aan op de klassieke stelling, dat de vraag naar goederen van de zijde van de consumenten gelijk is aan de som van de toegevoegde waarde. Voorts geldt dat het model een weerspiegeling is van de structuur van een bepaalde economie, en meer geschikt is om als grondslag te dienen voor een beleid dat ge-

richt is op aanpassing en geleidelijke verandering, dan op een radicale wijziging van het economische stelsel.

De beschreven denkwijzen treft men ook in de milieukunde aan. De paretiaanse, de keynesiaanse en de input-outputmodellen, in de milieu-economie, komen hieronder ter sprake. Hierbij wordt de aanduiding 'keynesiaans' gebruikt in een typische, op de aan de orde zijnde problematiek afgestemde betekenis van het woord.

Men kan zich afvragen of het denken in het kader van Marshalls consumentensurplus niet in dit verband moet worden genoemd. Deze analyse wordt immers in veel milieu-economische studieboeken aan de orde gesteld. De reden dat dit onderwerp niet in deze rubricering is verantwoord luidt, dat de meting van een 'surplus', op basis van een ingrijpende mutatie in de consumptie, meer zegt van de mate van complementariteit in een specifiek consumptiepatroon - welk vraagstuk hier niet aan de orde is - dan van de intensiteit van een bepaalde behoefte. Dit bezwaar is weliswaar niet overwegend bij marginale mutaties in de consumptie, doch deze benadering valt geheel binnen de paretiaanse analyse.

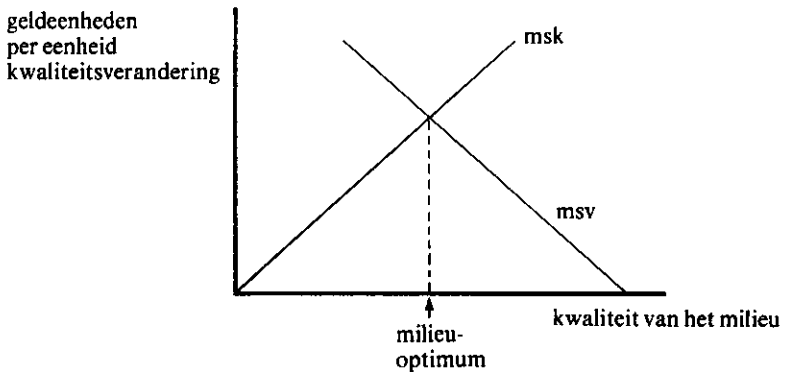
De paretiaanse benadering

Veel welvaartseconomen, in paretiaanse zin, hebben hun krachten op de milieuproblematiek beproefd. In hoeverre faalt het marktmechanisme, zo vraagt men zich af, op het punt van een optimale benutting van de natuur? De externe effecten van het economische proces op het milieu, integreert men in het optimaliseringsschema. Hierbij stelt men zich de vraag in hoeverre dergelijke milieu-effecten aanvaardbaar moeten worden geacht, respectievelijk in hoeverre één of andere vorm van preventie of neutralisering rationeel is.

Diverse auteurs ontlenen hun efficiëntie-maatstaf aan het marktmechanisme. Dit spreekt uit de volgende, veel voorkomende figuur. De kwaliteit van het milieu, voor zover deze een gevolg is van het economische proces en vatbaar voor verbetering als men zich voldoende offers getroost, wordt in figuur 1 weergegeven als een in principe kwantificeerbare grootheid. Langs de verticale as worden aan deze grootheid te relateren marginale sociale voordelen en marginale sociale kosten van de milieubescherming gemeten, welke grootheden geacht worden in geld te kunnen worden uitgedrukt.

Kwaliteitsverbetering kan in deze gedachtengang op twee manieren worden bereikt. Men kan de produktie inperken, waarbij de margi-

Figuur 1 *Milieuoptimum op basis van marktwaarde*

nale sociale voordelen (msv) van de kwaliteitsverbetering geacht worden te dalen. De behoeftenbevrediging die verbonden is aan de voorziening van de gemeenschap met de betreffende economische goederen neemt namelijk af. Kwaliteitsverbetering kan ook worden gerealiseerd langs de weg van milieubeschermdende voorzieningen, waarvan de marginale sociale kosten (msk) plegen toe te nemen naarmate de kwaliteit van het milieu stijgt. De optimale milieubelasting wordt in deze gedachtengang gekarakteriseerd door de gelijkheid van marginale kosten en marginale voordelen.

Uit de complexe kwantificeringsproblematiek welke zich hier aandient worde het volgende element gelicht. Kosten worden in dit verband opgevat als opofferingen in de vorm van het afzien van consumptie door de huidige generatie. Heeft de betreffende vorm van milieubederf evenwel gevolgen voor het maatschappelijk welzijn in de toekomst, dan mag men verwachten dat een poging is gedaan dit in de analyse tot uiting te brengen. In de voorliggende analyse moet dit tot uitdrukking worden gebracht in de vorm van de sociale-voordelenfunctie. Men vraagt zich echter af welk gewicht aan deze toekomstige behoeften is toegekend. De afweging van dergelijke behoeften tegen de huidige is in deze voorstelling van zaken helaas versluierd.

Niettemin is het zeer wel denkbaar dat de vermindering van de waarde van een component van het milieu zich leent om te worden ingepast in het op de marktwaarde gerichte welvaartseconomische denken. Dit is het geval als de vermindering van de kwaliteit van het milieu van tijdelijke aard is en het beruchte fenomeen van de onomkeerbaarheid van het degeneratieproces zich niet voordoet. Zo kan

men zich voorstellen dat er, ten behoeve van de produktie, tijdelijk obstakels in het landschap worden geplaatst. Een ander voorbeeld vormt een zodanige inrichting van een natuurgebied voor recreatief gebruik, dat na verloop van tijd de oude toestand weer kan worden hersteld. In dergelijke gevallen is de filosofie van de efficiëntie van de markt in principe toepasbaar op het milieuprobleem. Gaat het echter om een blijvende structurele verandering van het landelijke gebied, bijvoorbeeld om een ruilverkaveling waarbij typische natuurgebieden zijn betrokken, dan is deze filosofie van waarden als regel ontoereikend voor een beoordeling van het project.

Sommige welvaartseconomen van paretiaanse signatuur bieden een ruimter gezichtsveld. Hun analyse is gericht op de sociale keuze in algemene zin, waarbij ook de behoeften van toekomstige generaties in ogenschouw worden genomen. Mäler (1974) heeft een dergelijke universalistische theorie opgesteld. Een zwak punt in deze vorm van economische analyse is dat men de waarden van de differentiaal-quotienten, met behulp waarvan het welvaarts optimum wordt gekarakteriseerd, moeilijk kan bepalen.

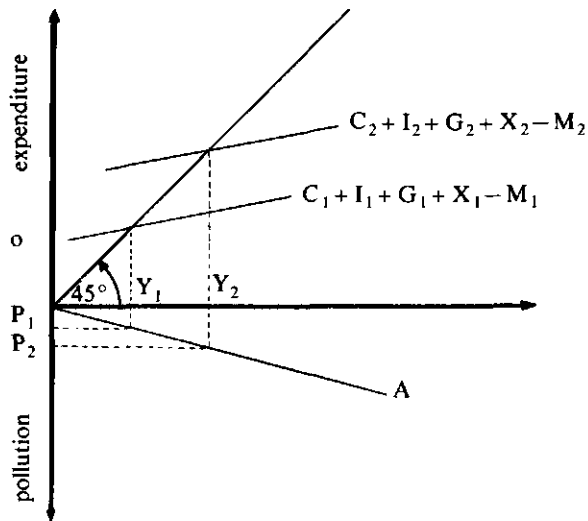
Toch is de laatstgenoemde manier van denken geenszins zonder wetenschappelijke en politieke betekenis. Er wordt namelijk een denkstramien gepresenteerd dat het inzicht in de sociale besluitvorming - in casu dat op milieu-economisch gebied - verdiept. De mathematische formulering van de karakteristieken van het milieuo optimum is ook van belang voor het beleid. Bij een duidelijke milieu-effectrapportage kan men marginale uitgaven trachten te waarderen conform de inzichten van de volksvertegenwoordigers. In beginsel kan men aldus een overheidsbegroting toetsen op 'optimaliteit'.

De keynesiaanse benadering

Reeds werd opgemerkt dat wanneer hier gesproken wordt van het milieu-economische harmoniemodel in keynesiaanse zin, de aldus getypeerde benaderingswijze op een bijzondere manier wordt opgevat. Als keynesiaans wordt in dit verband de denkwijze aangeduid, waarin het nationale inkomen de centrale grootheid is en waarbij het optimum vergt dat de koopkrachtige vraag is afgestemd op het produktievermogen. Ook modellen waarin de idee van de economische groei in het denkschema is ingepast, zoals in dat van Harrod en Domar, vallen in dit verband hieronder. De economische groei is, ook in de aan de orde zijnde benadering van de milieuproblematiek, een essentieel gegeven.

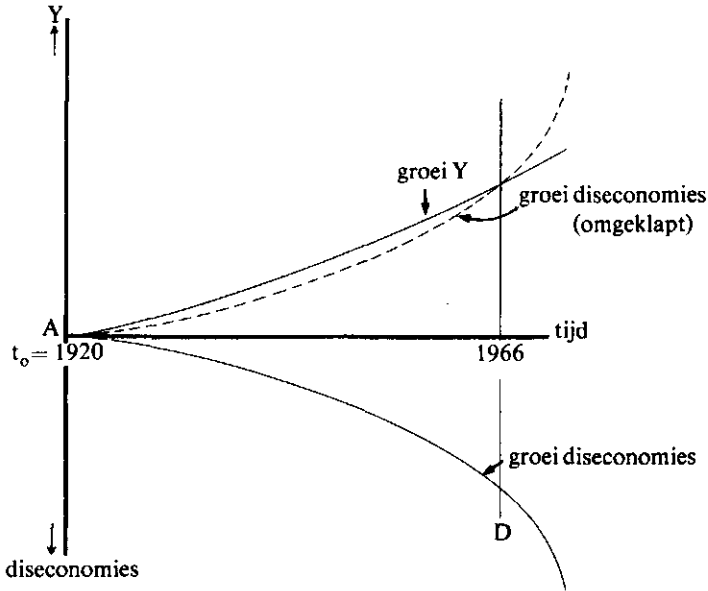
De kern van de keynesiaanse milieu-analyse is door Victor (1972) in beeld gebracht. Figuur 2 toont twee evenwichtssituaties, in twee periodes, waarbij het nationale inkomen achtereenvolgens de waarden Y_1 en Y_2 heeft. In beide situaties worden alle produktiefactoren aangewend; de produktiecapaciteit is in de tweede periode echter groter dan in de eerste. De twee bijbehorende waarden voor de totale koopkrachtige vraag zijn de som van de aggregaten C, I, G en X, verminderd met M, welke grootheden respectievelijk staan voor de binnenlandse consumptie, de binnenlandse investeringen, de overheidsuitgaven, de export en de import. De bij de verschillende evenwichtswaarden behorende milieuverontreiniging is een toenemende functie van Y, weergegeven door de lijn A.

Figuur 2 *Milieubelasting in twee evenwichtssituaties. Victor (1972)*

De hierboven geschetste gedachtengang ligt ook ten grondslag aan de weergave van de milieuverontreiniging bij economische groei, als geschetst door Hueting (1970).

Figuur 3 Milieubelasting bij economische groei. Hueting (1970)

De vorm van de curve voor Y en die voor de 'diseconomies' D in figuur 3 suggereert een exponentieel verloop, in de tijd, van de waarden van de betreffende welvaartsfactoren. Van de grafiek gaat voorts de suggestie uit dat het zeer wel denkbaar is dat de toename van de in geld uitgedrukte 'diseconomies' opweegt tegen de productie van economische goederen. De schrijver merkte op dat hij, om een kompas te hebben voor het bereiken van een welvaartsoptimum, het nationaal inkomen zou willen corrigeren op de degeneratie van de natuur die het gevolg is van de produktiestijging.

De problematiek van de kwantificering van de betreffende 'diseconomies' heeft Hueting (1974) behandeld in zijn dissertatie. In dat verband treft men ook een beschrijving van het bedoelde optimum aan, in macro-economische termen. Hierbij stuitte de auteur op de moeilijkheid dat kwantificering van de milieu-effecten een sociaal oordeel impliceert, welk oordeel voor een deel, doch niet volledig bepaald is door overwegingen die objectief kunnen worden geschat.

De 'input-output'-benadering

Het principe van de input-outputanalyse stamt van de Amerikaan

van Russische afkomst Wassily Leontief. Deze auteur paste de methode ook toe op de milieuproblematiek. In een model voor de Verenigde Staten heeft Leontief (1970) de verontreiniging van de diverse bedrijfstakken in een dergelijk model verantwoord. Tevens gaf hij aan hoe de zuiveringsindustrie in beginsel in het schema zou kunnen worden geïntegreerd. Op deze wijze kan men de beschikking krijgen over waardevolle gegevens op het gebied van de milieuverontreiniging. Het model geeft informatie over de toename van de druk op het milieu, bij een bepaalde uitbreiding van de produktie op basis van een onveranderde produktietechniek. Het beeld dat door het milieumodel van Leontief wordt gevormd is evenwel enerzijds fragmentarisch en anderzijds betrekkelijk globaal. Toch kan het een bijdrage leveren aan de kennis die nodig is voor een op de milieuwetgeving gericht overheidsbeleid.

Een vollediger en meer gedetailleerd model is door Victor (1972) geconstrueerd. De schrijver bouwde hierbij voort op werk van Cumberland, die ook een input-outputmodel met een eenvoudige milieudimensie had ontwikkeld, op dat van Daly, wiens theorie gekenmerkt wordt door zowel een 'input' als een 'output' in milieutermen, en op het onderzoek van Isard, wiens model een economisch en een ecologisch systeem omvat. Door het aantal rijen en kolommen te vergroten, ruimde Victor een plaats in voor grootheden die de input van de diverse 'ecologic commodities' kwantitatief weergeven, alsmede aan grootheden die de output van deze 'ecologische goederen' per bedrijfstak en per consumptiesector verantwoorden.

Hoewel de modellen van het type Victor zich ook anders laten plaatsen, worden zij doorgaans gepresenteerd in een denktrant die gekenmerkt wordt door de harmoniegedachte van de 'materials balance'. Deze milieu-economische idee heeft vorm gekregen in de kring van Kneese, Ayers en d'Arge. Men stelt, uitgaande van een paretiaans model van algemeen evenwicht, dat er sprake is van een natuurwetenschappelijk bepaald evenwicht tussen de door het economische proces aangetrokken en de door dit proces afgescheiden materie, welk evenwicht gebaseerd is op de wet van behoud van materie en energie.

Voor zover verbruikte grondstoffen kunnen worden teruggewonnen bestaat er tegen de genoemde denkwijze uit een economisch oogpunt geen bezwaar. Wel is er dan het probleem hoe de kosten van deze terugwinning in het macro-economische denkschema moeten worden geplaatst. Correctie van het nationale inkomen op dergelijke kosten stuit op onoverkomelijke principiële en technische bezwa-

ren. Men doet er beter aan het nationale inkomen duidelijk te specificeren, zodat men met de betreffende component rekening kan houden bij de beoordeling van de welvaart. Voor het overige aanvaarde men het paradoxale karakter van het begrip inkomen, zijnde een uitdrukking van zowel rijkdom als ontbering. De nationale produktie is immers een aggregaat van zaken die prijzen dragen. Deze prijzen hangen enerzijds af van het nut van goederen en anderzijds van de schaarste van produktiefactoren. Vergroting van de schaarste brengt steeds prijsverhoging mee.

Voor zover het afval van het economische proces niet opnieuw bij de produktie wordt gebruikt doch in één of andere vorm in de natuur wordt geloosd, kan de idee van de 'materials balance' tot misverstand leiden. Wint men delfstoffen, dan zal deze economische activiteit niet slechts beslag leggen op schaarse ruimte. Belangrijker is de omstandigheid dat het gewonnen materiaal in een of andere vorm weer in de natuur terecht komt. Natuurwetenschappelijk gesproken is er slechts sprake van een hogere entropie. Bekijkt men het gebeuren echter economisch, dan wordt men geconfronteerd met twee principieel verschillende zaken, te weten goederen die de mensen nog kunnen benutten, in casu winbare grondstoffen, en zaken die tot overlast zijn, als afvalstoffen en warmte.

Wel dient te worden opgemerkt dat niet alle schrijvers onderscheid wensen te maken tussen natuurwetenschappelijk en economisch denken. Georgescu-Roegen (1970) stelde dat de thermodynamica in feite 'a physics of economic value' is. In de natuurwetenschappen zou, evenals in de economie, de mens het criterium vormen bij de vaststelling van orde en chaos in systemen.

De idealistische denkwijze

Het denken in de historische school

Kennis van de opvattingen van de historische school in de economie, uit het Duitsland van de vorige eeuw, kan van nut zijn bij de bestudering van het milieuvraagstuk. Zo leent de organische maatschappijopvatting, die het denken in deze school beheerste, zich goed om als fundament te dienen bij een bestudering van het collectieve aspect van dit probleem. Ook het typisch historicistische bestanddeel in het denken van de school, welk element inhoudt dat het bestaande wordt begrepen in zijn wordingsproces, verdient een

plaats in de milieu-economische theorie.

In het kader van deze beschouwing, waarin de aandacht vooral gericht is op de categorieën harmonie en conflict, is nog een andere karaktertrek van het historisme van belang. Gedoeld wordt op de idealistische aard van het denken in de betreffende school. De grondslag van deze denkwijze is gelegd door Kant, wiens filosofie door met name Fichte en Hegel zodanig is uitgewerkt, dat men het op ideeën georiënteerde begrippenapparaat kon hanteren bij de bestudering van maatschappelijke processen. Men zag het sociale leven als bepaald door ideeën welke in de gemeenschap hebben postgevat. In deze zienswijze is het maatschappelijke gebeuren gedetermineerd door de opvattingen die de mensen hebben over de juiste wijze van samenleven, en de maatschappelijke ontwikkeling door de evolutie van deze ideeënwereld. De denkwereld van de historische school luidde bovenal in termen van harmonie. Men had vooral oog voor de door de gemeenschap gevormde culturele eenheid, voor de ideeën welke gemeengoed zijn.

Halverwege de vorige eeuw verscheen het werk van Roscher, grondlegger van de historische school in de economie. Hij was nog in sterke mate georiënteerd op de klassieke school. Niettemin treft men reeds bij hem de gedachte aan van de cultureel bepaalde behoeften. Schmoller, leider van de jongere historische school, kwam een paar decennia later met een denkwijze waarin het geheel van opvattingen die in de gemeenschap leven, het uitgangspunt vormt van het verklarende denken.

Roscher stelde zich op het standpunt dat het in de economische wetenschap gaat om het begrijpen en weergeven van het sociaal-economische gebeuren en dat men daarin niet moet trachten aan te geven hoe de politieke besluitvorming moet uitvallen. Volgens deze auteur gaat het in de economie om 'das Sein', niet om 'das Sollen'. Schmoller beaamde dit, doch zijn wetenschapsopvatting bracht mee dat hij dit standpunt relativeerde. Schmoller ging uit van de evidentie dat de politiek moet zijn afgestemd op de geest van de tijd. Door de laatstgenoemde ideeënwereld een centrale plaats te geven in het economisch object, kwam hij tot de mening dat de economische wetenschap in sommige opzichten kan aangeven hoe de politiek behoort aan te sluiten bij algemeen aanvaarde opvattingen over de manier waarop de samenleving zou moeten functioneren.

Heden ten dage benaderen sommigen de milieuproblematiek op een vergelijkbare wijze. De wenselijkheid van het oplossen van het milieuprobleem ziet men dan als een eigentijds, wetenschappelijke da-

tum, waarbij wetenschappen als de economie en de sociologie, doch ook de natuurwetenschappen tot taak hebben de voorwaarden te formuleren waaraan een naar een oplossing voerende politiek moet voldoen. De keuze ten aanzien van de aard van de offers die men zich zal moeten getroosten en die met betrekking tot de verdeling van deze lasten over de leden van de samenleving, rekent men dan veelal tot de praxis, waarover de wetenschap ten principale geen uitspraken kan doen.

De analogie tussen de genoemde twee manieren van wetenschappelijk denken gaat echter nog dieper. Het ideaalbeeld in kwestie houdt in dat de actores in het maatschappelijk leven overeenkomstig de algemene cultureel bepaalde waarden dienen te handelen. De maatschappelijke subjecten zullen eigener beweging een zodanig gedrag ten toon moeten spreiden, dat hieruit een sociaalbewuste instelling blijkt. De wenselijkheid van een 'milieuvriendelijke' mentaliteit, van alle leden van de samenleving, presenteert men dan niet als een louter pragmatische, doch als een wetenschappelijke conclusie.

De idee van de milieubewuste mens

Het beeld van de mens die in zijn handelen blijkt geeft overwegingen van milieubehoud te laten meespelen, treft men in verschillende vormen in de sociale wetenschappen aan. Een paar van deze gedachtenconstructies worden hier beknopt weergegeven. De wetenschapsopvatting die de betreffende auteurs op het punt van de normativiteit van het wetenschappelijk denken huldigen, wordt hierbij buiten beschouwing gelaten. De vraag of de uiteenzetting in kwestie bedoeld is te passen in zuiver wetenschappelijk of in toegepast wetenschappelijk verband, wordt dus niet gesteld.

Professor Hofstee stelde in zijn verhandeling over milieubedrijf en milieubeheersing dat, in tegenstelling tot de negentiende-eeuwse sociale problematiek, het milieuvraagstuk elk lid van de samenleving op analoge wijze raakt. Het laatstgenoemde probleem zou zich dan ook niet primair manifesteren als een tegenstelling tussen sociale groepen met specifieke belangen. De strijd om het milieu zou een ander karakter hebben dan de strijd van de 'sociale beweging'. Voor een oplossing van het maatschappelijke vraagstuk van de milieubeheersing dient er volgens Hofstee (1972) sprake te zijn van 'eenheid van gezindheid' in een strijd om het behoud van het leefmilieu.

Als een van de voorwaarden voor een zo goed mogelijke milieubeheersing noemde Hofstee een beïnvloeding van de mentaliteit van

individu en samenleving. Op het individualistische aspect van de mentaliteitsverandering worde de aandacht een ogenblik gericht. Dat het hier gaat om een specifieke problematiek wordt duidelijk, als men een verklaring tracht te vinden voor de vrij veelvuldig te signaleren discrepantie tussen maatschappelijke houding en individueel gedrag, op het gebied van het milieubehoud. Het gaat er om dat de sociale filosofie die iemand onderschrijft, waarvan ook zijn politieke stellingname getuigt, niet strookt met een zekere zorgeloosheid ten aanzien van het milieu, waarvan de persoon blijk geeft in zijn milieu-economische gedrag.

Tellegen (1978) onderkende in het milieupolitieke denken een radicale oriëntatie, met het klassenstrijdperspectief, versus een mentaliteetsoriëntatie. Het laatste begrip omschreef hij als het streven naar milieubehoud, dat op het individuele gedrag van mensen een beroep doet. De idee van de milieuvriendelijke landbouw gaf hij als voorbeeld van deze vorm van milieu-economisch denken. Het is niet moeilijk andere gedachtenconstructies te vermelden waarin de idee van de milieubewuste mens een rol speelt. Dit is bijvoorbeeld het geval als men door opvoeding en vorming wil voorkomen dat het landschap door bezoekers of plaatselijke bewoners wordt verontreinigd of gehavend.

Afzonderlijke vermelding verdient de milieubewuste mens in de industrie. In de milieu-economische geschriften komt deze figuur in het algemeen niet bijzonder goed uit de verf. De beschouwingen beperken zich veelal tot het ondernemingsbeleid, zoals dat door directies wordt uitgestippeld. Hierbij neemt men vaak stilzwijgend aan dat dit beleid vrijwel geheel gedetermineerd is door het winstmaximalisatieprincipe. Doorgaans gaat men er echter aan voorbij dat in bedrijven op alle niveaus beslissingen worden voorbereid en vaak ook, de facto, worden genomen, waarbij allerlei overwegingen meespelen. Voorts valt te constateren dat velen weinig oog hebben voor het feit dat een productieproces dat het milieu ontziet, niet per se duur behoort te zijn.

Het beeld van de onderneming wordt vaak ten onrechte beheerst door dat van het simpele optimaliseringsmodel. Hierdoor wordt het zicht belemmerd op het belang voor het milieu, van een goede milieu-technische scholing voor medewerkers van bedrijven. Toegegeven moet worden dat langs deze weg geen afgeronde oplossing van het milieuvraagstuk kan worden bereikt. Een wezenlijke bijdrage aan een 'milieuvriendelijke' industriële productie is echter wel in het geding. Een goede milieuwetgeving, die voorkomt dat een nauwege-

zette producent in de concurrentiestrijd een achterstand heeft op minder scrupuleuze ondernemers, is vanzelfsprekend een eerste eis.

Dietzel

In de historische school stond de vraag ter discussie, of het denken over een te voeren overheidsbeleid gerekend kan worden tot het wetenschappelijk denken. De econoom Dietzel (1895) formuleerde een wetenschapsopvatting, die bedoeld was als een antwoord op deze vraag. De auteur behoorde zelf niet tot de school van Schmoller, doch stond er wel dicht bij. De schrijver maakte onderscheid tussen 'theoretische' en 'praktische' sociale wetenschap. De eerste vertegenwoordigt het verklarende denken, de tweede het normatieve wetenschappelijke denken. De praktische sociale wetenschap heeft volgens hem een normatieve, een kritische en een technische taak. In de praktische economie zou men zich bezighouden met 'das Seinsollen der wirtschaftlichen Socialphänomene'.

Dietzel sloot ook in ander opzicht aan bij de historische school. In het idealistische denken van Schmoller was reeds enige ruimte voor principieel verschil van opvatting inzake het te voeren overheidsbeleid. De teneur van zijn uiteenzettingen was echter dat de onderzoeker in de eerste plaats wordt geconfronteerd met culturele uniformiteit. Dietzel poneerde daarentegen dat het gedrag van mensen vaak door verschillende ethische systemen wordt beheerst, met verschillende implicaties voor de wenselijk te achten politiek.

Volgens Dietzel kan de toegepaste wetenschap van de economische politiek gekarakteriseerd worden als toegepaste economische ethiek. Aan de hand van een ethische maatstaf wordt de bestaande situatie beoordeeld, worden de doelstellingen van de politiek bepaald en de maatregelen gekozen die tot realisering van deze doelstellingen voeren. Over de oplossing van politieke conflicten leest men bij deze schrijver weinig. Wellicht acht hij het vanzelfsprekend dat bij verschil van opvatting de ene maatschappijbeschouwing de andere overschaduwet, dan wel dat verschillende politieke visies zich oplossen in een compromis.

De programma's van veel Europese politieke partijen kunnen dienen als illustratie van het door Dietzel beschreven verband tussen sociale ethiek en politieke verlangens. De verschillen in de programma's van rivaliserende politieke partijen zijn doorgaans accentverschillen. In de programma's van de liberale partijen wordt relatief veel waarde gehecht aan het individualistische karakter van de wes-

terse maatschappelijke ethiek. De socialistische partijen plegen naar verhouding veel nadruk te leggen op de gemeenschapsvorming. In andere partijen, van confessionele aard bijvoorbeeld, wordt aan het thomistische beginsel van het rentmeesterschap veel waarde gehecht.

Voor de diverse milieuprogramma's hebben deze ethische uitgangspunten echter weinig consequenties. Individuele mentaliteitsverandering is bijvoorbeeld van uit elk van de genoemde drie gezichtspunten gewenst. Hetzelfde geldt voor de op milieubehoud gerichte programma's van voorschriften en heffingen. Wel kan men stellen dat een pluriforme sociale ethiek het fundament vormt van het concrete overheidsbeleid.

Drie conflictmodellen

Het conflictmodel

Als een conflictmodel wordt in dit verband een voorstelling van zaken aangemerkt, waarbij twee wezenlijk verschillende maatschappelijke constellaties tegenover elkaar worden geplaatst. Hierbij gaat het niet zozeer om verschillende standpunten die bij voorbaat gedacht worden vatbaar te zijn voor een compromis, doch meer om ideeën welke elkaar niet verdragen. Hoewel dit bepaald geen voorwaarde is, wordt in een dergelijk denkschema veelal één van de situaties gekarakteriseerd als 'goed' en de andere als 'inferieur'.

Een conflictmodel is gegeven met, of laat zich destilleren uit een bepaalde vorm van economisch denken. Omtrent de laatstgenoemde basis van dit type model valt op te merken, dat op de denkwereld van een bepaalde economische school soms zowel een harmoniemodel als een conflictmodel kan worden gefundeerd. Het hangt er namelijk van af welke kanten van de denkwereld in beschouwing worden genomen. Een voorbeeld moge dit verduidelijken. Het werd reeds duidelijk dat men de klassieke economische theorie kan presenteren als een harmoniemodel. Men kan er evenwel ook een conflictmodel aan ontleen, waarin de atomistische economische orde van 'laissez faire' geplaatst wordt tegenover een orde van traditionele aard, met dirigistische en monopolistische elementen.

Het conflictmodel is in de economie een omstreden voorstellingswijze. De belangrijkste argumenten tegen deze presentatie zullen hier worden vermeld. Daarbij is het niet de bedoeling de argumenten in

kwestie volledig te ontzenuwen. Veeleer is het de opzet na te gaan welke ruimte er niettemin voor dit modeltype is.

Men kan beluisteren dat de economie, als empirische wetenschap, zich geheel richt op het maatschappelijke gebeuren zoals zich dit aan de onderzoeker ontvouwt. De data waarmee de laatste wordt geconfronteerd, aldus wordt de gedachtengang vaak vervolgd, zijn hierbij het resultaat van een groot aantal compromissen. Deze data vormen een conglomeraat van feiten welke voortspruiten uit een veelheid van individuele en collectieve beslissingen. Conflicten manifesteren zich hierbij in hun oplossing.

Dat aldus het brandpunt van de economische belangstelling wordt aangegeven is evident. Dit houdt evenwel niet in dat de interesse van de economen zich niet zou mogen en soms zelfs moeten uitstrekken tot datgene wat de empirische grondslag van het gebeuren vormt, in casu tot de conflictsituatie. Toegegeven moet worden dat het vaak niet gemakkelijk is het conflict in termen van harde economische gegevens te beschrijven. Voor de prijsvorming, om een voorbeeld te noemen, geldt dit echter evenzeer.

Een analyse van de conflictsituatie is niet slechts een onontbeerlijk element in een bevredigende verklaring van het betreffende aspect van het economische gebeuren, doch vormt ook een voorwaarde voor een op de actuele politieke problematiek afgestemde toegepaste economie. Dit geldt met name voor de milieu-economie, waarin het conflict niet primair een sociaal conflict is, zoals professor Hofstee terecht opmerkte. Was dit wel het geval, dan zou het betreffende vraagstuk wellicht tot de sociologie moeten worden gerekend. Het milieuconflict, zijnde een belangenconflict dat een ieder op analoge wijze raakt, dient daarentegen gelokaliseerd te worden in het gemeenschappelijke studiegebied van de economie en de betreffende aangrenzende wetenschappen.

Een ander bezwaar tegen het construeren van en het opereren met een conflictmodel is dat aldus een weg wordt betreden waarop men gevaar loopt het theoretische denken, in verklarende zin, op ondoorzichtige wijze te vermengen met het pragmatische denken over de belangen van de gemeenschap. Hiertegen zou men kunnen inbrengen dat een conflictmodel niet minder waardevrij behoeft te zijn dan een harmoniemodel. Erkend moet echter worden dat in de praktijk van de toegepaste wetenschapsbeoefening het denken in termen van conflict op stelsels van ethische overwegingen steunt. De weg van het conflictmodel is dan ook vol van gevaren op normatief gebied. De eis van het verwerven van inzicht houdt evenwel in dat, bij spe-

cifieke vraagstukken, deze weg toch wordt bewandeld. Vanzelfsprekend geldt hierbij de voorwaarde dat dit met de nodige omzichtigheid geschiedt.

Aan het normatief geladen conflictmodel worde de eis gesteld dat blijkt in hoeverre de uitspraken steunen op empirisch onderzoek van het maatschappelijke gebeuren en in hoeverre zij voortvloeien uit de relevante economische ethiek. Dit ethische systeem dient dus een goed onderscheidbaar exogeen element te zijn in het verklarende betoog. Het moet duidelijk zijn dat de normatieve uitspraken weliswaar verband houden met waargenomen oorzakelijke samenhangen, doch dat zij in laatste instantie zijn afgeleid uit een bepaalde sociale ethiek.

Uit de talloze conflictmodellen welke zich laten denken zijn in dit kader drie typen gekozen. Beschreven worden het radicale en het reformistische conflictmodel. Hieraan wordt een denkpatroon toegevoegd dat wordt aangeduid als het uitdagingsmodel, zijnde een conflictmodel dat geen specifieke politieke aanbevelingen bevat.

Het radicale model

Als een radicaal conflictmodel wordt hier een denkstramien aangemerkt, waarbij een ideële maatschappij geplaatst wordt tegenover de actuele, en wel zodanig dat een ingrijpende, fundamentele verandering van het bestaande maatschappelijke stelsel geacht wordt de ideale situatie te voorschijn te roepen. Daarbij gaat het om een analyse van het sociaal-economische leven, welke analyse enerzijds gekenmerkt wordt door het oordeel dat er iets wezenlijks fout is in de samenleving en anderzijds de pretentie draagt aan te kunnen geven hoe de misstand moet worden verholpen.

Als prototype van het radicale conflictmodel kan de denkwereld van de fysiocraten gelden, voor zover men daarin de 'ordre positif' wenste te transformeren in een 'ordre naturel'. Hierbij slaat de eerstgenoemde term op de achttiende-eeuwse Franse maatschappij, een gecompliceerd autoritair bestel met een kwijnende landbouw. Deze maatschappelijke orde wilde men vervangen door een sociaal stelsel op basis van het natuurrecht.

Professor Thurlings (1978) heeft het laatstgenoemde element in de maatschappijbeschouwing van de school van Quesnay aldus onder woorden gebracht: 'Het "droit naturel" wordt er ten tonele gevoerd als het complex van natuurlijke - voor ieder die wil nadenken *evidente* - leefregels, waardoor de mens de produktie en daarmee zijn

levensonderhoud in maatschappelijk verband kan verzekeren.' Elders op de bladzijde leest men vervolgens: 'Om de verantwoordelijkheid van zijn behoeftenvoorziening te kunnen dragen moet de mens onbepaald over zijn rijkdommen kunnen beschikken, hij moet verder volstrekt vrij zijn in zijn doen en laten. Geen enkele vorm van protectie is op zijn plaats, evenmin zijn dat privileges en monopolies.'

In de fysiocratische gedachtengang wordt de essentie van de sociale orde gevormd door het principe van het absolute individualisme, in samenhang met dat van het volstreekte recht van eigendom. In de gedachtengang van Marx is het tegenovergestelde het geval. Hierin wordt de optimale orde bewerkstelligd door opheffing van het economisch individualisme, ter gelegenheid van de afschaffing van de private eigendom van de produktiemiddelen. Terecht ontwaart men in het marxistische denken een radicaal conflictmodel. Het omgekeerde mag men echter niet stellen.

Twee conflictmodellen treft men aan bij Tellegen (1978) in een verhandeling over milieu en maatschappijverandering. Naast de reformistische visie van de experimentele milieu-actiegroep 'De kleine aarde', die een natuurvriendelijke agrarische produktie voor mentaliteitsverandering voorstaat, plaatste hij de opvatting van de Wageningse 'Boerengroep'. De laatstgenoemde studie- en actiegroep biedt volgens de schrijver het klassenstrijdperspectief. De Boerengroep wil volgens hem 'mensen bewust maken van de waanzin van het huidige systeem zodat ze een ander systeem gaan eisen'.

In een studie van Van der Weijden (1977) over het beleid ten aanzien van de nationale landschapsparken, kan men zo men wil een gecompliceerd conflictmodel ontwaren. De schrijver ging uit van een tegenstelling die zou spreken uit de nota's van de overheid over dit onderwerp. In de landschapsparken zouden de belangen van de natuurbescherming strijdig zijn met die van de daar gevestigde boeren. De schrijver werkte dit beeld om tot een ander conflictmodel. Daarin worden de typische belangen van het natuurbehoud niet strijdig geacht met die van de agrarische produktie, mits het landbouwbedrijf zich gaat richten op besparing van grondstoffen en energie. Van der Weijden erkende 'de technische en politieke onmogelijkheid om op korte termijn tot een totale herziening van het beleid te komen'. In dat licht pleitte hij er voor 'om alvast enkele stappen in de goede richting te zetten'. Hiermee zwakte hij het radicale karakter van zijn denkpatroon af en boog hij het betoog om in reformistische richting.

Het reformistische model

Een reformistisch conflictmodel is in deze context een denkschema waarin gesteld wordt dat de bestaande maatschappij in een bepaald opzicht verbetering behoeft en waarbij voorts wordt aangegeven hoe deze verbetering tot stand zou moeten komen. In deze denkwereld domineert niet de wens de bestaande sociale orde wezenlijk te veranderen; een aanpassing wordt voldoende geacht om deze te doen beantwoorden aan het ideaal.

Een dergelijk reformistisch conflictmodel valt te ontwaren in het denken van de historische school. Tegenover de individualistische maatschappijopvatting van de klassieke school stelde men de idee van de organische maatschappij. Men ging echter verder. De organisatie van de samenleving zou volgens deze denkers dienen te worden afgestemd op de sociale mens, en de leden van de diverse standen zouden zich - ter oplossing van de 'sociale kwestie' - ook als zodanig moeten gaan gedragen. Het politieke denken van de historische school was gericht op de sociale bewustwording van de mens.

De idee dat het milieuvraagstuk dient te worden opgelost door het milieubewust maken van de mensen, van welke visie hierboven gewag is gemaakt, ligt in beginsel in dezelfde lijn. Deze benaderingswijze is in zijn consequenties doordacht door Boulding (1966), die zijn denkbeelden op dit punt heeft neergelegd in het artikel 'The economics of the coming spaceship Earth'. In deze verhandeling heeft de schrijver de bestaansmogelijkheden van de mensheid, gezien op de zeer lange termijn, in beschouwing genomen. Hierbij vergeleek hij de aarde met een ruimteschip dat op een verre reis geheel is aangewezen op de energie van de zon. De economie van de toekomst is volgens de schrijver een 'spaceman economy'.

Het reformistische aspect van de laatstgenoemde gedachtenconstructie komt tot uitdrukking als de schrijver naar voren brengt dat de mensen, wil er perspectief zijn voor de mensheid, zich niet zodanig mogen gedragen dat door een roekeloze consumptie de bestaansmogelijkheden voor toekomstige generaties worden vernietigd. Hiertoe zal men zich, volgens Boulding, moeten heroriënteren bij zijn welvaartsbeschouwing.

Van de egocentrische welvaartsfilosofie, welke neerkomt op 'Après nous, le déluge', zegt hij: 'The only answer to this, as far as I can see, is to point out that the welfare of the individual depends on the extent to which he can identify himself with others, and that the most satisfactory individual identity is that which identifies not only with

a community in space but also with a community extending over time from the past into the future.'

Het reformistische conflictmodel treft men ook aan in het werk van Sauvy (1975), dat de veelzeggende titel 'La fin des riches' draagt. De auteur beschreef hierin de crisis van de westerse cultuur, aan het einde van een periode van ongekende economische groei. De beperkte capaciteit van de natuur als produktiefactor, is in deze beschouwing één van de factoren die een einde maken aan de groei-economieën van met name West- en Oost-Europa en de VS.

Sauvy is van mening dat de westerse samenleving een nieuwe koers dient uit te zetten en te volgen. Dit zou bewerkstelligd moeten worden door de mensen een goede algemeen maatschappelijke en sociaal-economische vorming te geven, en te blijven voorzien van wettenswaardigheden op dit gebied. Zo zouden de leden van de samenleving worden getransformeerd in personen die bewust richting geven aan de politiek.

Het uitdagingmodel

Als een uitdagingmodel kan men een conflictmodel typeren, waarin wordt aangetoond hoe de werkelijkheid in haar huidige of toekomstige gedaante in strijd is met het ideaalbeeld van velen, zonder dat wordt aangegeven op welke manier deze werkelijkheid moet worden gewijzigd om aan het laatstgenoemde beeld te beantwoorden. Het model heeft als functie de betreffende discrepantie te signaleren, waarbij de tegenstelling in de eerste plaats wordt gepresenteerd als een politieke uitdaging en in mindere mate als een fatum.

Het grote voorbeeld van dit modeltype wordt gevormd door de studie van het Massachusetts Institute of Technology te Boston - in opdracht van de zogenoemde Club van Rome - welk onderzoek in de publiciteit is gebracht door Meadows et al. (1972) onder de titel 'The limits to growth'. Het gaat hier om een weergave van de economische ontwikkeling van de mensheid, in de vorm van een gekwantificeerd wereldsysteem. Tegenover de toen levende, overwegend hoopvolle gedachten over de toekomst van het mensdom, werd een prognose geplaatst waarin wordt gesteld dat - bij een onveranderd beleid - in de komende eeuw de bestaansmogelijkheid voor de mensheid zal wegvallen. De capaciteit van de natuur, als produktiefactor in de landbouw, als opvangreservoir van afval en als leverancier van delfstoffen, zou ontoereikend zijn om de groeiende bevolking een bestaan te bieden.

In het genoemde rapport van de Club van Rome is niet slechts de uitdaging verwoord, doch is ook een begin gemaakt met de aanvaarding daarvan. Door herformulering van de hypothesen die aan het schema ten grondslag liggen, heeft men trachten aan te geven onder welke omstandigheden het voortbestaan van de mensheid mogelijk moet worden geacht. In het teken van de aanvaarding van deze politieke uitdaging staat ook het zogenaamde tweede rapport van de Club van Rome, van de hand van Mesarović & Pestel (1974). De exponentiële groeifunctie uit het model van het eerste rapport is hierin vervangen door een 'organische' groeifunctie. Voorts is het model van het tweede rapport verder gedetailleerd en voorzien van scenario's ten dienste van het politieke denken. Op deze wijze is het oorspronkelijke model omgevormd in reformistische zin.

Het uitdagingmodel treft men ook aan bij Terhal (1974), in een artikel over enige mondiale aspecten van de milieuproblematiek. In dit kader stelde de schrijver de oceaan als internationaal milieuprobleem aan de orde. Geschetst is hoe de oceaan, als belangrijke voedselbron voor ontwikkelingslanden, bedreigd wordt door allerlei vervuilende activiteiten van met name industrielanden. De reden dat men niet tot een verantwoord beheer van de oceaan kan komen is volgens de auteur, dat de rijke landen het typisch nationale belang plegen te laten prevaleren boven het algemene belang uit een mondiaal oogpunt. Tot besluit worde het uitdagingmodel vermeld dat Vijverberg (1978) geeft in een artikel over het plan tot ontmerging van het plateau van Margraten in Zuid-Limburg. Tegen de achtergrond van de belangen van de cementindustrie, met inbegrip van een werkgelegenheid van meer dan duizend mensen, beschreef de auteur de ecologische en landschappelijke waarde van het met afgraving bedreigde gebied. Hij citeerde in dit verband een passage uit een protestactie uit 1923, toen de eerste concessie in dit gebied werd aangevraagd, waarin gewag gemaakt werd van 'een ernstig, bijkans hopeloos ziektegeval, een kanker als het ware, die voortvreet en langzaam maar zeker wegvreet wat geslachten lang is geweest een kostbaar bezit'.

Praxis

In de Duitse economische literatuur heeft de term praxis een tweeledige inhoud. Zo gebruikt men het woord in de zin van toegepast wetenschappelijk denken, waarbij de toepassing gericht is op actuele politieke kwesties. Max Weber sprak in dit verband over denken op

basis van een imperatieve ethiek. De term praxis gebruikte men echter reeds, toen het onderscheid tussen zuiver en toegepast economisch denken nog geen vorm had gekregen. Sommige auteurs dachten toen bij 'Praxis' aan een toepassing van abstracte theorie bij de kennisvorming. Hierbij vervulde de 'Theorie' een functie welke vergelijkbaar is met die van de ideaaltypen bij Weber. In deze paragraaf wordt het begrip - bij wijze van uitgangspunt - in de eerstgenoemde zin gebruikt, waarbij een band wordt gelegd met de praxis in de laatstgenoemde betekenis van het woord.

De milieu-econoom staat voor de vraag welke benaderingswijze hij bij zijn onderzoek zal kiezen. Daarbij dient hij zich te realiseren dat een analyse die het kenmerk draagt van een handhaving van de politieke status quo, hervormingsgezinde vakgenoten en politici niet zal aanspreken. Anderzijds zal een reformistisch getint betoog niet inspelen op het denken van behoudende lieden. Gesteld moet worden dat de onderzoeker in het betreffende opzicht op persoonlijke titel spreekt. Hij kan zijn politieke opvattingen niet 'in naam van de wetenschap' normatief stellen.

Het laatste woord is hiermee echter geenszins gezegd. Als men het er over eens is dat het behoud van het milieu ingrijpende maatschappelijke veranderingen vergt en als de milieu-econoom zich aan het milieubehoud dienstbaar wil maken door bij te dragen aan het leggen van een wetenschappelijke basis voor de besluitvorming in kwestie, dan is het nog niet duidelijk welke werkwijze hij daarbij heeft te volgen. Op de laatstgenoemde vraag zal, bij wijze van afsluiting, een ogenblik de aandacht worden gevestigd. Hierbij moet worden voorbijgegaan aan allerlei persoonlijke factoren die de keuze mede bepalen.

Een politiek kan men zien als een geheel van op elkaar afgestemde, al dan niet gerealiseerde beleidsvoornemens. In de denkwereld van de politiek kan men verschillende stromingen ontwaren, waarbij sommige sociale beslissingen in verschillende politieke strevingen passen. Deze politieke denkwereld, en zo ook het geheel van het milieupolitieke denken, bevat verschillende elementen. Dit kan men ook zeggen van het algemeen-economische en het milieu-economische denken. Een qua doelstelling sociaal gerichte wetenschapsbeoefening dient te zijn afgestemd op de politiek. Voor de milieu-economie houdt dit in, dat de beschreven facetten van de milieu-economische theorie dienen aan te sluiten bij corresponderende elementen van de milieupolitiek. Dit worde met een paar opmerkingen geïllustreerd. Deze opmerkingen staan in het licht van enkele algemene

milieupolitieke thema's. Hierbij gaat het om de vraag: Bij welke vorm van beleid past een bepaalde vorm van onderzoek?

Een typisch economisch thema wordt gevormd door de vraag in hoeverre het prijsmechanisme kan fungeren als milieupolitiek instrument, waarbij men zich afvraagt hoe de individuele beslissingen van producenten en consumenten in milieutechnisch opzicht kunnen worden ingepast in het overheidsbeleid. Het is vooral de theorie van het algemeen evenwicht, waarop de paretiaanse analyse stoelt, welke inzicht geeft in de implicaties van het politieke principe 'de vervuiler betaalt'. Een daarop aansluitende markttheorie biedt zicht op de wijze waarop en de mate waarin milieueffingen op andere huishoudingen worden afgewenteld.

Een ander politiek thema is de afweging van de voordelen van een bepaald produktievolume tegen de nadelen van de daaruit voortvloeiende milieubelasting. De uit de klassieke en de keynesiaanse theorie voortgekomen macro-economische modellen bieden hiervoor een nuttig denkstramien. Zoekt men in aansluiting daarop naar de optimale samenstelling van de produktie, binnen milieutechnisch bepaalde grenzen, dan kan men aan de 'input-output'-benadering waardevolle gegevens ontleen.

De vraag naar de vormgeving van het institutionele kader waarbinnen het milieubeleid vorm dient te krijgen, is een ander thema in het politieke denken. Vanuit de diverse institutionele denkvormen in de economische wetenschap - en vanzelfsprekend van uit het wetenschapsgebied van het milieurecht - kunnen op dit gebied visies worden ontwikkeld, waarop weloverwogen beslissingen kunnen steunen. Tenslotte wordt het thema van de mentaliteitsverandering genoemd. In de sociologie en de economie kunnen denkbeelden worden gevormd omtrent een democratische totstandkoming van een ethisch gefundeerde politiek, gericht op de vorming van een milieubewuste mens. Een typisch economische taak is hierbij, het verschaffen van inzicht in de gevolgen van een algemene mentaliteitsverbetering voor het functioneren van het economische bestel, in milieutechnisch opzicht.

Literatuur

Boulding, K. E., (1966) 1971. The economics of the coming spaceship Earth. In: W. A. Johnson & J. Hardesty (eds): Economic growth vs. the environment. Wadsworth Publishing Company, Inc, Belmont, California. p. 58-68.

- Dietzel, H., 1895. Theoretische Socialökonomik. In: A. Wagner (ed): Lehr- und Handbuch der politischen Oekonomie. C. F. Winter'sche Verlagshandlung. Leipzig. p. I, 1-60.
- Georgescu-Roegen, N., (1970) 1976. The entropy law and the economic problem. In: N. G.-R., Energy and economic myths. Pergamon Press Inc, New York. p. 54.
- Georgescu-Roegen, N., 1971. The entropy law and the economic process. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts/Londen.
- Hofstee, E. W., 1972. Milieubederf en milieubeheersing als maatschappelijke verschijnselen. B.V. Noord-Hollandsche Uitgevers Maatschappij, Amsterdam. p. 66.
- Hueting, R., 1970. Wat is de natuur ons waard? Wereldvenster, Baarn, p. 18.
- Hueting, R., 1974. Nieuwe schaarste en economische groei. Agon Elsevier, Amsterdam/Brussel.
- Leontief, W., 1970. Environmental repercussions of the economic structure: an input-output approach. Review of Economics and Statistics 52: 262-271.
- Mäler, K. G., 1974. Environmental economics: a theoretical inquiry. The Johns Hopkins University Press, Baltimore/Londen.
- Meadows, D., et al., (1972) 1973. De grenzen aan de groei; rapport van de Club van Rome (The limits to growth). Uitgeverij Het Spectrum B.V., Utrecht/Antwerpen.
- Mesarović, M. & E. Pestel, 1974. De mensheid op een kruispunt; tweede rapport van de Club van Rome. (Menschheit am Wendepunkt) Agon Elsevier, Amsterdam/Brussel.
- Sombart, W., 1930. Die drei Nationalökonomien, Geschichte und System der Lehre von der Wirtschaft. Verlag von Duncker & Humblot. München/Leipzig.
- Tellegen, E., 1978. Milieu en maatschappijverandering. In: E. Tellegen & J. Willems (eds): Milieu-aktie in Nederland. Uitgeverij de Trommel B.V., Amsterdam. p. 160-171.
- Terhal, P. H. J. J., 1974. Enige mondiale aspecten van de milieuproblematiek. In: P. Nijkamp (ed): Milieu en economie. Universitaire Pers Rotterdam, Rotterdam. p. 105-123.
- Thurlings, Th. L. M., 1978. Turgot en zijn tijdgenoten, een schets van de bevestiging van de economische wetenschap. H. Veenman & Zonen N.V., Wageningen. p. 86, 138.
- Victor, P. A., 1972a. Economics of pollution. The MacMillan Press Ltd., Londen/Basingstoke. p. 45.
- Victor, P. A., 1972b. Pollution: economy and environment. George Allen & Unwin Ltd., Londen.
- Vijverberg, H. K., 1978. De ontmergeling van een landschapspark. In: E. Tellegen & J. Willems (eds): Milieu-aktie in Nederland. Uitgeverij de Trommel B.V., Amsterdam. p. 120-124.
- Weijden, W. J. van der, 1977. Het dilemma van de nationale landschapsparken. Stichting Natuur en Milieu, 's-Graveland.